

РОЛЯТА НА ПРАВНИТЕ КЛИНИКИ В ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИТЕ ПО ПРАВО

доц. д-р Славка Димитрова
Бургаски свободен университет

Резюме. Правните клиники се утвърждават като иновативна форма на юридическо образование, която съчетава академичното знание с практически опит и социална ангажираност. Настоящата статия изследва ролята на правните клиники в България като инструмент за развитие на професионални умения у студентите по право и като механизъм за осигуряване на достъп до правосъдие за уязвими групи. Анализирани са основните модели на клинично обучение, институционалната рамка и взаимодействието с неправителствения сектор. Специално внимание е отделено на предизвикателствата, свързани с оскъдната нормативна уредба, ограничените ресурси и необходимостта от устойчиво интегриране в университетските програми. В заключение се предлагат препоръки за развитие на мрежа от правни клиники в България чрез мултидисциплинарен подход, партньорства и дигитализация.

Ключови думи: правна клиника, юридическо образование, достъп до правосъдие.

THE ROLE OF LEGAL CLINICS IN THE PRACTICAL EDUCATION OF LAW STUDENTS

Dr. Slavka Dimitrova, Assoc. Prof.¹
Burgas Free University

Abstract. Legal clinics are emerging as an innovative form of legal education that combines academic knowledge with practical experience and social engagement. This article explores the role of legal clinics in Bulgaria as a tool for developing professional skills among law students and as a mechanism for ensuring access to justice for vulnerable groups. The main models of clinical training, the institutional framework and the interaction with the non-governmental sector are analyzed. Special attention is paid to the challenges related to the lack of regulatory framework, limited resources and the need for sustainable integration into university programs. In conclusion, recommendations are offered for the development of a network of legal clinics in Bulgaria through a multidisciplinary approach, partnerships and digitalization.

Keywords: legal clinic; legal education; access to justice

1. Въведение

В съвременната правна реалност, белязана от динамични социални трансформации и нарастваща нужда от достъп до правосъдие, правните клиники се утвърждават като ключов елемент в юридическото образование и правната практика.

Те представляват иновативна образователна платформа, която съчетава академичното знание с практически опит и социална ангажираност. Чрез участието си в

¹ Slavka Dimitrova - ORCID iD: 0000-0001-5243-639X; e-mail: sdimitrova@bfu.bg

правни клиники, студентите по право не само усвояват професионални умения, но и се сблъскват с реални казуси, които изискват емпатия и отговорност.

В България правните клиники се развиват активно през последните две десетилетия, като намират място в редица университети и често функционират в партньорство с неправителствени организации. Въпреки това, тяхната институционална рамка остава фрагментирана, а потенциалът им – частично реализиран. Настоящата статия си поставя за цел да анализира ролята на правните клиники в българския контекст, да очертае основните предизвикателства пред тяхното развитие и да предложи насоки за тяхното устойчиво интегриране в системата на юридическото образование и правната помощ.

Актуалност на изследването

Динамиката на развитието на обществените отношения и професионалната юридическа практика поставят пред съвременното юридическо образование все повече предизвикателства. Първо, не можем да пренебрегнем невероятно разширяване на сферата на правно регулиране, когато правото нахлува в нови сфери на обществените отношения, придобива все по-сложна и тясна специализация. На второ място, в отговор на нарастващата глобализация и членство на България в Европейския съюз, правото престана да бъде само национално регулатор и изисква непрекъснато нарастващи знания в областта на международноправното регулиране. В същото време начинът на преподаване и периодът на обучение в юридическите факултети остава почти непроменен. Диспропорцията между теория и практика в съвременното юридическото образование е очевидна, въпреки някои положителни промени, приети с новата Наредба за единните държавни изисквания за специалност Право (НЕДИСП). Традиционните лекции и семинарни занятия не са достатъчни да обучат студентите как да анализират факти, да преценяват доказателства, да изготвят писмени становища и юридически документи. За съвременното юридическото образование подобна задача все още е изключително трудна. На второ място, преобладаващо остава разбирането, че колкото по-добро е нивото на теоретичните знания, толкова по-успешен в професионалната си дейност ще бъде завършилият студент и оттам насоката е за предаване на определен набор от теоретични конструкции и познаване на действащото законодателство, докато практическият опит ще дойде сам след завършване на университета. Но такава позиция не винаги се потвърждава от практиката.

Третото предизвикателство е динамиката на измененията в нормативната уредба, в резултат на което често преподаването в университета, базирано на действащото законодателство до или малко след завършването на студента вече се променя значително. Следователно юридическите факултети са изправени пред задачата не само да предадат на студента достатъчно количество научни знания, но и по някакъв начин да развият в него способността впоследствие самостоятелно да овладява все повече и повече нови области на правното регулиране

Като форма на образователна дейност правната клиника, ако е правилно организирана, може до голяма степен да даде отговор на тези и други предизвикателства на съвременната реалност. Тя позволява на студента да се потопи в професионалната правна дейност много преди дипломирането. Като правило, в извънкласно време, това позволява значително да се обогатят традиционните методи за предаване на знания чрез директно прилагане на тези знания в реални практически ситуации. Само тази комбинация от обучение и прилагане на практика придобитите знания осигурява процеса на формиране на професионална компетентност като съвкупност от знания, умения и качества, още на студентската скамейка.

Състояние на изследването. В световен мащаб са публикувани голям брой трудове, съдържащи информация за това какво представлява правната клинична методология на обучение (Kuehn, R., 2022; Bartoli, C. 2016, Bartoli, C. 2015, Bloch, F., 2011, Qafisheh, M. 2012, Torres-Villarreal, M. L., & Bernal-Camargo, D. R., 2019, Barry M.M., Dubin J.C., Joy P.A. 2000. Berbec-Rostas M., Gutnikov A., Namyslowska-Gabrysiak B. 2011, Lasky B., Prasad M.R.K. 2011, Stuckey R.T. 2002). У нас проблемът е разглеждан в светлината на работата на съществуващите правни клиници в няколко юридически факултета (Славова 1999, Славова 2001, Dimitrova-Simeonova, S. 2008).

Целта и целта на статията е да проучи концепцията и предназначението на правната клиника като социално-правен феномен, система от научни възгледи и разработки по този въпрос. Новостта на публикацията се състои в това, че въз основа на проучване на съществуващите в научната литература разглежда съществуващите проблеми след почти двадесетгодишно съществуване на правните клиници в ЮФ в страната.

2. Исторически контекст на правните клиници в световен и български мащаб

Клиничното юридическо образование разчупва много от традиционните форми, налагани от векове в юридическите факултети в Европа. То възниква в началото ХХ век в Съединените щати по време на сериозно преосмисляне на преподаването и учебните програми на юридическите факултети. От началото на 1960 г. и 1970 г. се разпространи в много други страни и правни системи, което потвърждава успеха на методологията на този вид обучение (Bartoli, C. 2015, Gutnikov A., Namyslowska-Gabrysiak B. 2011, Lasky B., Prasad M.R.K. 2011, Mcquoid-Mason D., OJUKWU E., Mukundi, Wachira G. 2011). Паралелно с американския опит, клиничните юридически образователни програми се появяват в 1960-те и 1970-те години в други страни като Канада, Австралия и Великобритания, където студентски съюзи стартират центрове за безплатна правна помощ. В Латинска Америка историята на клиничното юридическо образование започва през 60-те години на миналия век, когато американски фондации финансират различни правни програми (Castro-Buitrago, E & al, 2010, Filho RF., 2009). Освен в Индия, където първите правни клиници се разпространяват от 70-те години на миналия век, в Азия те са ново явление юридическото образование, което се разпространи преобладаващо през последните 25 години (Prasad M.R.K. 2011, Miyagawa S., Suami T., Joy P., Weisselberg C. 2011, Ho, A.N. 2017).

Но за европейските страни, с някои изключения е нова тенденция (Bartoli, C. 2015). Юридическите факултети в Централна и Източна Европа започнаха да въвеждат клинично юридическо образование тяхната учебна програма през втората половина на 90-те години. В Западна Европа, обратно, клиничното юридическо образование разработен едва от 2000 г. В България правните клиници като явление се появиха в обсега на висшето юридическо образование сравнително наскоро – в началото на 2000 г.

3. Понятие за правна клиника

Правните клиници представляват образователен и социален феномен, който съчетава теорията и практиката в юридическото обучение. Те се основават на концепцията за клинично правно образование (clinical legal education), възникнала в САЩ през 60-те години на ХХ век като реакция на нуждата от по-практически ориентирано обучение и по-широк достъп до правосъдие, като наименованието се възприе и в световната, включително в българската практика. Думата „клиника“ (от гръцки klinice – лечение), се асоциира с дейността, в която се предоставя на медицинска помощ, а лечението на пациентите се комбинира с изследователска и преподавателска работа.

Асоциацията с медицинска клиника не са случайни, тъй като работата на екипа юрист-студент е организирана подобно на работата на екипа лекар-стажант. Правната клиника изглежда като своеобразен аналог на стаж в медицинските университети. И в първия, и във втория случай студентите се научават да прилагат на практика своите знания, придобити по време на теоретичните занятия. И то не в симулирани семинарни занятия, а в реални условия.

Правната клиника е образователна структура, в рамките на която студенти по право, под ръководството на преподаватели и практикуващи юристи, предоставят правна помощ на реални клиенти от социално уязвими слоеве от населението или работят по симулирани казуси. Основните ѝ характеристики включват: учене чрез практика (learning by doing); социална ангажираност и обучение в етичните принципи на юридическата професия.

Правната клиника е иновативен, интерактивен метод за обучение на студенти в реални практически условия. По същество си това е уникален образователен модел с цел практическа подготовка на висококвалифицирани юристи с познания не само по правна теория, но и по практика. Докато работят в правната клиника, студентите придобиват практически опит – общуват с клиенти, анализират проблеми от реалния живот, намират съдебна практика, изготвят правни документи, анализират нормативната база и се учат да говорят публично.

3.1. Ползите, които могат да получат студентите, участвайки в работата на правна клиника могат да бъдат обобщени в следните насоки:

- да придобият професионален опит под квалифицирано ръководство на опитни преподаватели и практикуващи юристи;
- да получат знания за работата в реална работна среда чрез личните срещи с клиенти и свързаните с клиниката социални проблеми;
- да развият умения свързани с комуникация, обучение, кооперативна и мултидисциплинарна работа;
- да получат умения за укрепване на етичните принципи.

3.2. Ползите, които могат да се извлекат от университетите за въвеждане на клинични правни програми в тяхната учебна програма могат да бъдат обобщени в следните насоки:

- да повишат и обновят качеството на университетското образование;
- да отворят академичните среди към външния свят, изграждайки мрежа от връзки с гражданите, обществото, институциите и други университети на местно и международно ниво;
- да насърчават социалната отговорност на университетите.

Ангажирането на студентите още по време на академичното обучение, осигурява формирането на юристи, които могат бързо, да извършват анализ на фактическите обстоятелства по дела, да формират юридически аргументи, да изготвят устна или писмена консултация, да съставят компетентно юридически документи и т.н.

4. Образователна и социална функция на правните клиници

4.1. Развитие на практически умения у студентите: правна аргументация, етика, комуникация с клиенти

Правните клиници изпълняват ключова роля в трансформирането на юридическото образование от теоретично към практически ориентирано. Те предоставят на студентите възможност да прилагат наученото в реални или симулирани ситуации, като по този начин развиват умения, които трудно се усвояват в традиционна лекци-

онна среда. Студентите работят по реални казуси под ръководството на преподавателите и практикуващи юристи. Участват в интервюта с клиенти, изготвят правни становища, подготвят документи и понякога присъстват на съдебни заседания. Това обучение „чрез действие“ (learning by doing) е доказано ефективен метод за усвояване на правни умения.

Правните клиники подпомагат развитието на юридическа аргументация и писане, чрез изготвяне на становища, жалби, молби и други документи. По време на работата с реални клиенти, колеги и институции студентите развиват комуникационни умения. Студентите често работят в малки групи, което развива колаборативни умения и умения за работа в екип. Клиничното обучение позволява на студентите да разберат как правните норми функционират в реалния живот. Те осъзнават разликата между „буквата на закона“ и неговото прилагане в социален контекст. Това води до по-дълбоко разбиране на правото като социален инструмент.

Участието в правна клиника често е първият досег на студента с реалната правна практика, което улеснява прехода от университетската скамейка към професионалната среда и у предпоставка за успешна за професионална реализация

4.2. Принос към достъпа до правосъдие за уязвими групи

Правните клиники не само обучават бъдещи юристи, но и изпълняват важна социална мисия, като предоставят правна помощ на хора, които често са изключени от формалната правна система. Те действат като мост между университета и обществото, като насърчават социалната справедливост и правната култура.

Правната клиника е една от малкото действащи форми за предоставяне на правна помощ на групи от населението с ниски доходи, тъй като една от задачите функционирането му е да предоставя безплатни консултации на гражданите по правни въпроси.

Правните клиники предоставят безплатни правни консултации на социално уязвими групи – хора с ниски доходи, малцинства, жертви на насилие, мигранти и др. В някои случаи те допълват системата на правната помощ, особено в случаи, които не попадат в обхвата на държавно финансираната защита.

Студентите и преподавателите организират обучителни кампании, семинари и информационни материали за правата на гражданите по теми като защита от домашно насилие, трудови права, права на децата, защита на личните данни и др. Това повишава правната култура в обществото и насърчава активното гражданство.

5. Правните клиники в България

При избора на модел на правна клиника и въвеждането му в програмата за висше професионално юридическо образование, всяка образователна институция се ръководи от своята мисия, специфика, наличен ресурси и взема предвид дългогодишния опит на юридическите клиники в света. Изследванията показват, че областите, в които клиниките на територията на ЕС са най-активни са предимно в областта на човешки права, убежище и имиграция, антидискриминация и труд. Съществуват и значителен брой клиники, ангажирани и с проблемите на пола, околната среда и правното положение на лишените от свобода. По-голямата част от правните клиники в Европа представят само юридически консултации и само една четвърт осигуряват процесуално представителство (Bartoli, C. 2015). На този фон в България съществуващите клиники са организирани в сходни насоки. Правните клиники в България обикновено включват симулации на съдебни процеси, които развиват умения за процесуално поведение и правна аргументация; консултации по реални казуси – под ръководството на преподаватели и адвокати; образователни кампании – насочени към правна просвета на уязвими групи.

Правните клиники функционират в няколко водещи университета в България, сред които Нов български университет (НБУ), Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Бургаски свободен университет (БСУ) и др.

Различно е решен въпросът с академичното признание и интеграцията на правните клиники в различните университети. В ЦЮН на БСУ участието в правна клиника се признава за академичен кредит. В други се разглежда като извънучебна дейност, което ограничава нейния потенциал. Ето защо считаме, че е необходима е по-силна институционална подкрепа от страна на академичните ръководства на юридическите факултети и интеграция в учебните програми като част от учебните планове за специалност Право.

6. Предизвикателства и възможности

Първото предизвикателство пред дейността на правните клиники е оскъдната нормативна уредба. Статутът на правната клиника като образователна дейност е уреден частично в Наредбата за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалността „Право“, приета с Постановление №165 от 12 юли 2022 г. В него се регламентира и статутът на правната клиника в юридическите факултети. Правните клиники са уредени в чл. 10 от Наредбата, като част от практическото обучение на студентите по специалността „Право“. Правната клиника има за цел: да осигури практическо обучение на студентите; да развие умения, необходими за упражняване на юридическа професия; да съчетае теоретичната подготовка с реални казуси, чрез: лекции, симулации или работа с реални случаи. Предвидено е, че правната клиника се създава се към юридическите факултети на висшите училища, а работата с реални казуси се извършва само след теоретична подготовка и под ръководството на практикуващи юристи.

Участието в правна клиника може да бъде: признато за избираема дисциплина (чл. 12, ал. 1) или зачетено като задължителна учебна практика (чл. 12, ал. 2), по желание на студента.

Липсата на детайлна уредба в законодателството на правните клиники като форма на правна помощ обаче води до неясен статут, особено по отношение на правния обхват на консултациите, отговорността на студентите и преподавателите, възможността за официално признаване на дейността като правна помощ. Поради липсата на правоспособност, студентите не могат да представляват клиенти пред съд или институции. Това ограничава възможностите за пълноценна правна защита.

Второто предизвикателство пред функционирането на правните клиники е свързано с ограниченото финансиране. Повечето клиники функционират на проектен принцип или чрез доброволен труд. Липсата на устойчиво финансиране затруднява наемането на координатори и ментори, осигуряването на техническа и административна подкрепа, разширяването на дейността извън университетските рамки.

На следващо място наблюдаваме неравномерно географско разпределение на територията на страната. Правните клиники са концентрирани основно в големите университетски центрове. В по-малките градове и региони с ограничен достъп до правна помощ липсват такива структури, въпреки високата социална нужда. Ето защо е важно да се разшири мрежата от клиники и в частност насърчаване на създаването на правни клиники в региони, където достъпът до правна помощ е ограничен.

На последно, но не и по значение място е необходимо засилване на междусекторните партньорства – с НПО, които работят с уязвими групи; адвокатски колегии, които могат да осигурят менторство; институции, които могат да предоставят реални ка-

зузи; участие в международни проекти и програми за обмен. Важно е да се повиши обществената видимост чрез организиране на кампании, форуми и събития, които популяризират дейността на правните клиници и да се насърчава мултидисциплинарността чрез включване на студенти от психология, социална работа и др. в клиничната дейност.

Заклучение

Правните клиници се утвърждават като съвременен и ефективен инструмент за практическо обучение на студентите по право. Те съчетават академичната подготовка с реални казуси, развиват професионални и етични умения и насърчават социалната ангажираност на бъдещите юристи. В България, с приемането на Наредбата от 2022 г., правните клиници получават нормативна уредба, която ги интегрира устойчиво в учебния процес.

Сравнителният анализ с други държави показва, че макар моделите да варират, същността остава една и съща – подготовка на компетентни, отговорни и практически ориентирани юристи. В този контекст правната клиника не е просто образователна форма, а мост между правната теория и правосъдието в действие, а развитието и подкрепата на правните клиници е инвестиция в качеството на юридическото образование и в правната култура на обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

- АНДРЕЕЧЕВ И. С.; БАИЕВА, Н. А.; ВОСКОБИТОВА, Л. А.; ДОБРОХОТОВА Е. Н., и др., 2003. Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России : учебное пособие /; Отв. ред.: Воскобитова Л. А., Михайлова Л. П., Шугрина Е. С. – М. : Дело.
- ДИМОВСКИ, Д., 2017. Мобилна правна клиника – пружање правне помоћи у условима теренскограда.
- ДОБРОХОТОВА, Е. Н., 2007. Практическое обучение юристов в России: История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ): дис. ... на соискание ученой степени кандидата юридических наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е. Н. Доброхотова. – СПб., – 196 с.
- СЛАВОВА, М., 2001. Правната клиника на Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ – година втора. Съвременно право, кн.2.
- СЛАВОВА, М., 1999. Правната клиника. Съвременно право, кн. 4.
- BARTOLI, C., 2016. Legal clinics in Europe: for a commitment of higher education in social justice *Diritto & Questioni Pubbliche*, Special issue – May 2016 ISSN 1825-0173
- BARRY M.M., DUBIN J.C., JOY P.A. 2000. Clinical Education for this Millennium: the Third Wave, in «Clinical Law Review» vol. 7, n. 1 (Fall 2000), pp. 1 ss.
- BARTOLI C., 2015. The Italian legal clinics movement: Data and prospects, in «International Journal for Legal Clinical Education», Vol. 22, n. 2 (2015), pp. 213 ss.
- BERBEC-ROSTAS M., GUTNIKOV A., NAMYSLOWSKA-GABRYSIAK B. 2011. Clinical Legal Education in Central and Eastern Europe, Selected Case Studies, in BLOCH (ed.) 2011a, pp. 53 ss.
- Bloch, F., 2011. *The Global Clinical Movement: Educating Lawyers for Social Justice*. Oxford University Press, 2011, 400 pp, ISBN: 978-0-19-538114-6 (HB). <https://doi.org/10.1007/s41020-020-00128-z>
- CASTRO-BUITRAGO, E, and others, 2010. Clinical Legal Education in Latin America: Toward Public Interest', in Frank S. Bloch (ed.), *The Global Clinical Movement: Educating Lawyers for Social Justice* (2010; online ed, Oxford Academic, 1 Jan. 2011), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195381146.003.0005>, accessed 24 Apr. 2025.

12. DIMITROVA-SIMEONOVA, S., 2008. Legal Clinic of Burgas Free University. Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu (pp. 262-269). Edirne: TBB.
13. FILHO, RF., 2009. Brazilian Legal Education: Curricular Reform that Goes Further without Going Beyond. German Law Journal. 2009; 10(6-7):751-766. doi:10.1017/S2071832200001310
14. GUEDDE, P., 2014. Globalized Legal Education, Human Rights Lawyering, and Institutional Form: The Case of a Refugee Law Clinic in South Korea. Clinical Law Review, 20 (2), pp.355-378.
15. HO, A.N., 2017. Clinical Legal Education as a Means to Reform Vietnamese Legal Education. Journal of Legal Education, Volume 72, Numbers 1 & 2, pp.201-225.
16. KORAP, B., 2017. An Evaluation with Regard to Sufficiency of Associate's Degree Education in the Field of Law and Sufficiency of Legal Education at Vocational Schools of Justice in Turkey. Journal of Current Researches on Social Sciences (JoCRSS), Volume: 7, Issue: 1, pp. 15-30.
17. Kuehn, R., 2022. The Economic Value of Law Clinic Legal Assistance (May 9, 2022). Clinical Legal Education Association Newsletter, Vol. 30 (Spring 2022), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4095337> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4095337>
18. LASKY B., PRASAD M.R.K. 2011. The Clinical Movement in Southeast Asia and India. A comparative Perspective and Lessons to be Learned, in BLOCH (ed.) 2011a, pp. 37.
19. MCQUOID-MASON D., OJUKWU E., MUKUNDI WACHIRA G. 2011. Clinical Legal Education in Africa, in BLOCH (ed.) 2011a, pp. 23 ss.
20. MIYAGAWA S., SUAMI T., JOY P., WEISSELBERG C. 2011. Japan's New Clinical Programs, A Study of Light and Shadow, in BLOCH (ed.) 2011a, pp. 105 ss.
21. MUNN, M. K., 1989-1990. Clinical Legal Education through the Looking-Glass. Dalhousie Law Journal, 12, pp.505-524.
22. NANOS, K., 2008. The Legal Education in Greece. Uluslararası Boyutuyla Hukuk Eğitimi ve Avukatlık Mesleğine Giriş Sempozyumu (pp. 270-278). Edirne: TBB.
23. OLOMOLA, O., BAMGBOSE, O., 2013. Collaborating with Other Disciplines: Best Practice for Legal Clinics—A Case Study of the Women's Law Clinic. International Journal of Clinical Legal Education, 19, pp.355-371.
24. PALAČKOVIĆ, D., 2020. Бесплатна правна помоћ у контексту права на приступ суду, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Issue Year: 2020 Issue No: 89, pp. 65-82.
25. Qafisheh, M., 2012. The Role of Legal Clinics in Leading Legal Education: The Model from the Middle East. Legal Education Review 22 (1). <https://doi.org/10.53300/001c.6259>.
26. STUCKEY, R.T., 2002. Preparing Students to Practice Law: A Global Problem in Need of Global Solutions, in «Law Review», vol. 43 (2002), pp. 649 ss.
27. TORRES-VILLARREAL, M. L., & BERNAL-CAMARGO, D. R., (2019). Learning legal ethics in the law clinics: 'one hundred thousand housing law' for offences against minors. Legal Ethics, 22(1-2), 103-108. <https://doi.org/10.1080/1460728x.2019.1702778>
28. UYUMAZ, A.; ERDOĞAN, K., 2015. The Theory of Legal Clinic in Education of Law. Social and Behavioral Sciences, Volume 174, 12 February 2015, pp. 2116-2122.

REFERENCES

1. Правна клиника. Практическо ръководство., 2006. АВА/СЕЕЛ и Институт „Отворено общество“, ISBN 10:954-730-343-0
2. Практично образование студената на правним клиникама, Правни факултет у Крагујевцу, 2003. Крагујевац.
3. Практично образование правника, 2003. Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш